

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan "Atamın dostları" kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətləri olmuş Əhməd Ağaoğlu (1869-1939) ilə türkçülük hərəkatında, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımlayan bir sıra şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin əsasən ad çəkmədən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər həmin şəxslərin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Sanki başladığı söhbəti bitirmək istəmir, ya da bacarmırdı. Yenə Ocaqlardan həyəcanla bəhs etdi. "Sayları artacaq, artacaq!" - deyirdi. Sözü birdən Menderesin üzərinə gətirdi. Şikayətçi, darğın, incik idi. Təbii ki, Ocaqlar məsələsinə görə. Demokrat iqtidarını bu qurumu anlama, həqiqi dəyərini verə bilməməkdə suçlayırdı. Bir xatirəsini danışdı:

Zəfərdən sonra Atatürklə birlikdə ilk dəfə İstanbula gəlirlər. Ayrıldıqları vaxtdan illər keçmişdi. Qaranlıq günlər içindən adlayıb aydınlığa çıxmışdılar. Vətən xaini adlandırılmaqdan vətənin xilaskarı olmağa qədər yüksəlmişdilər. "Ərtögrül" yaxtasının göyərtəsindən İstanbula baxırdılar. Camilərin azan verilən balkonlarından tutmuş evlərin damlarına qədər hər tərəf insan dənizi idi. Bütün İstanbul ayaqda hazır dayanmışdı, bir yaşında uşaqlardan səksən yaşlı ixtiyara qədər hər kəs Atatürkün istiqbalına çıxmışdı. O, üzünü Qaziyə tutaraq "Allah bilir, nə qədər həyəcanlısınız!" - deyir. Qazi həmsöhbətinin əlini götürüb sinəsinin üstünə qoyur:

"Orada bir həyəcan hiss edirsənmi?"

Qazinin ürəyi sakit imiş.

"Yox, paşam".

"Bax, nədən yox deyim, çünki yaxşı bilirəm: elə gün gələr ki, bu qara kütlə bizi liñç eləməyə üçün də beləcə toplanar".

Bu hekayəni ilk dəfə eşitdiyim gündən sonra tez-tez yadıma salırdım.

Onu həyatda sonuncu dəfə yenə Xorxordakı mülkündə gördüm. Amma sadəcə ölüsünü. İkinci qatın tam nərdivanların qarşısına çıxan şüşəli salonunda masaya uzatmışdılar. Üstünü bəyaz çarşabla örtmüşdülər. Baxdım və diksindim. Orada yatan bir adam deyil, bütöv bir dövr idi. O dövrdən qalan, Osmanlı imperatorluğunu süqutdan qurtarmaq üçün sadəcə "Məmləkəti idarə edənlərin Avropalı görünməsi kifayət edər" - xəyalı ilə taxtaları qaralmış, biri-birinə dayanaraq ancaq ayaqda dura bilən uçur-sökük evlərin yanında, insanları maddi və mənəvi aclıqlardan qıvrılan məhəllənin ortasında ucaldılmış bahalı sənət əsərləri ilə dolu, mebellər, çilçiraqlar, güzgülərlə bəzədilmiş geniş, işıqlı və əzəmətli salonları olan malikanədə Tənzimat bir daha ölürdü.

Atamın dostları

Zatən Türkiyədə o dövrdən qalma son mülk uçurulana qədər, son paşanın son oğlu və nəvəsi torpağa tapşırılanda qədər Tənzimat onlarla bərabər bir kərə daha öləcəkdi. Atamın bu dostu da İkinci Məşrutyyəyə, Cümhuriyyəyə, inqilablara bir tərəfi Tənzimata bağlı olmaqla, onun rənglərini, rayihələrini, səslərini qeyb etmədən keçməyi bacarmışdı.

Pilləkənlərdən aşağı enərkən mənə elə gəldi ki, ayağımın altındakı taxtaların cırıltısı bir az da artıb, başımın üzərindəki çilçiraqların işığı bir az da öləziyib. Küçə qarşısına aparın yol, sanki bir katakombanı xatırladırdı. Tayları ağır-ağır açılan qapıdan bir yuxunun içindən çıxırammış kimi özümü bayıra atdım.

Ən yaxın dost

İndi atamın ən yaxın dostuna növbə çatdı. O, kiçik, əsmərbənizli, qara gözlü, zəif bir qadındır. Bu qadın - anamdır. Xatirələrimin artıq heç bir şeyi fərq etmədiyim qaranlıq küncündə incə, solğun işıq kimi görünən üzü getdikcə aydınlaşaraq ta ölüm yatağında son dəfə tamaşa etdiyim dəqiqəyə qədər hər zaman atamın yanında oldu. Savadı, sadəcə təkbaşına öyrəndiyi oxuyub-yazmaq idi. Amma buna baxmayaraq qədim, əsl-nəcabətli bir azəri ailəsinin maddi və mənəvi zənginliyi içərisində pərvəriş tapan incə zəkasının, həssas ruhunun yaratdığı romantik təbiəti əsl xalq adamı olan atamın çilçin, əsəbi, məsuliyətsiz ağıl və xarakteri ilə durmadan çarpışdı, bu zəkannın, xarakterin kobud tərəflərini cılayıb Ağaoğlu ailəsinin cəmiyyət içərisində öz yerini tutmasına böyük kömək göstərdi.

Atamın rəqibləri, hətta düşmənləri də bu qadının qarşısında kinlərini, hiddətlərini unutmaq, bəzən isə gizlətmək məcburiyyətində qalırdılar.

Atamla anamın evlənməsi ikisinin də doğma yurdu Qarabağda o zaman müxtəlif səbəblərlə bağlı meydana çıxan sosial dəyişikliklərin bəhrəsi, yaxud rəmzi sayıla bilərdi. Atam ictimai cərəyanların bəzən açıq, bəzən gizli şəkildə böyük sarsıntılar yaratdığı Rusiyada orta təhsilini bitirdikdən sonra Fransaya getmişdi. Avropanın bir yandan ən romantik, digər tərəfdən ən idealist, üçüncü bəxış bucağından isə ən realist fikir çarpışmaları arasında uzun illər Parisdə yaşamışdı. Təhsilini bitirib, oradan hələ də əsarət, cəhəlat içərisində yuxuya dalmış islam və türk aləmini bacardığı şəkildə oyaatmaq həyəcanı ilə Azərbaycana dönmüşdü. Qarabağ camaatı atama Şorqin o incə istehza ruhu ilə dərhal "Firəng Əhməd" ləqəbini vermişdi. Atam da bu ləqəbi qətiyyənlə öz üzərindən atmaq fikrinə düşmədən pal-paltarından, zahiri görünüşündən tutmuş düşüncələrinə qədər şəhərdəki çoxluğun yaşayış tərzi ilə əks olan davranış və hərəkətlərdən çəkinməmişdi. Lakin bunları edərəkən həm də şəhərin bütün ictimai təbəqələrinə daxil olan insanlarla ayrı-ayrılıqda münasibət qurmağı da yaddan çıxarmırdı. Hətta təəssübkeşlər mühitində dinlə bağlı mübahisələrdə səlahiyyət sahibi kimi söz alıb danışmaqdan çəkinmirdi. Tərəqqi və inkişaf tərəfdarları ilə birlikdə türk-islam dünyasının yüksəliş yolları ilə bağlı layihələr cızır, ilk türkçü qəzetin (müəllif səhv edir, yaxud da XX yüzillikdə çıxan ilk ana dilli mətbu orqanı nəzərdə tutur.

Çünki Azərbaycan milli mətbuatının pioneri 1875-1877-ci illərdə H. Zərdabinin nəşirliyi və redaktorluğu ilə çıxan "Əkinçi" idi -V.Q.) əsasını qoymağa hazırlaşdı. Bütün bu hazırlıqlar arasında Qarabağın qədim, əsl-nəcabətli ailələrindən biri olan Vəzirovların - yəni Vəzirzadələrin yeganə qızı Sitarə xanımla evlənməyə də qərar vermişdi.

Anamın ailəsi bu izdivaca razı deyildi. Amma o özü söhbətləri, mübarizələri, islam və türk qadınlarının da kişilər kimi oxuyub təhsil almaları uğrunda cəsur münaqişələri ilə tezliklə adı şəhərdə dildən-dilə düşən Əhməd bəyə ərə getmək istəyirdi. Anam qararında elə əzmlə idi ki, sonda ailəsinin bütün müqavimətini qırmağa müvəffəq olmuşdu.

Yaxınlıqdan orkestr sədalari, şər-qilər, marşlar, "Yaşal!" - çığırtiları eşidilir. Məşrutyyətin ildönümü qeyd olunur. Sonra xəyalım birdən-birə Aksarayla Çapa arasında - ki Molla Gurani məhəlləsinə pərvazlanır. Geniş bağça içərisində yeni və böyük bir ev. Artıq hər şeyi, hər səsi, hər rəngi aydın görürəm. İncə, melonxolik, qüssə dolu bir melodiya bütün bu mənzərəni öz içinə alır. Başım dizinin üstündə, Füzulinin məşhur "Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?" qəzəlini Azərbaycan şivəsinin şirin ahəngi ilə söyləyən anamı xatırlayıram.

1918-ci ildə böyük Fatih yanğınında tam yanıb külə dönməyə qədər bu evdən hafizəmdə qalan hadisələr arasında anamın üzünü həm təlaşlı, həm də düşüncəli görürəm. Kamil Paşa hökumətinin qısa, fəlakət dolu hakimiyyəti dövründə həbslər, təqiblər, gizli toplantılarla rahatlığı pozulmuş evdə

Birinci Dünya müharibəsinin ilk zəfərləri parlayır. Sonra yenidən iztirablar hər şeyə hakim olur. İki yaşındakı kiçik qardaşım Bəşirin Erenköydəki bir dəniz səyahəti zamanı birdən-birə beyin sətəlcəmindən ölməsi atama heç kəsin gözləmədiyi, sərt xarakterinə yaxın buraxmadığı elə qorxunc, elə sarsıdıcı təsir göstərmişdi ki, anam bu dəfə ölən körpəsini unudub artıq bu dəfə atamı bir uşaq kimi qorumaq məcburiyyətində qalmışdı.

Nəhayət, Molla Guranıdəki evimizdə son sevincli anlar: Atam Nuri Paşanın müşaviri kimi Osmanlının Qafqaz İslam ordusu ilə birlikdə Azərbaycanın yardımına yola düşdü. Lakin bu səadət də uzun çəkmədi. Bir neçə ay sonra Fateh yanğını evimizi demək olar ki, bütün əşyaları, avadanlığı ilə yandırıb külə döndərdi.

Burada məni zaman-zaman yuxularımda mənalar axtarmağa sövq edən qərribə bir əhvalatdan danışacağam.

Yanğından dörd gecə əvvəl qərribə yuxu gördüm. Evimizin qonaq otağından Fatih cəməsinə baxırdım. Birdən minarələrin arasından parlaq alov dillərinin göyə qalxdığı diqqətimi çəkdi. Alov gözümün işlədiyi qədər geniş ərazini az qala bir an içində keçib evimizi bürüdü, sonra sürətlə Aksaraya tərəf yayılmağa başladı. Qışqırıb yuxudan oyaandım. Anama qısılib daha bərk ağlamağa başladım. Anam ayıldı. Gördüyüm yuxunu danışdım. Saçlarını oxşadı. "Bu gözəl yuxudur, - dedi. - Tezliklə atandan yaxşı xəbərlər alacağıq". Düz dörd gündən sonra, İstanbul fəthinin ildönümü günündə yenə də evimizin qonaq otağından Fateh camisinə baxdığım zaman göyə alov və duman sütunlarının qalxdığını gördüm. Bağıraraq anamı çağırırdım. Anam qarşıda açılan dəhşətli mənzərəyə baxdı, heç nə demədən məni pəncərənin qabağından kənara çəkdi. Günortaya qədər yanğın artıq evimizə çatmış və Aksaray tərəfə keçmişdi.

Evimizin yanması xəbərini eşidən atam qısa müddətə geri döndü. Sərracxanabəşindəki Hacı Arif Paşanın məşhur köşkünə kirələdi, bizi orada yerləşdirdikdən sonra yenidən Qafqaza, Nuri Paşanın yanına qayıtdı.

Davamı gələn sayımızda

Tərcümə edən:
Vilayət QULİYEV, professor